Thai Traditional Massage

ประดิษฐ์ ประทีปะวณิช พ.บ.*
ชนินทร์ ลีวานันท์ พ.บ.*

การนวดเป็นสิ่งแรกที่มนุษย์เรารู้จักนำมาใช้ในการบำบัดรักษาอาการปวด ต่อมาภายหลังพบว่าการนวดยังมีประโยชน์ในการรักษาโรคอื่นบางโรคได้ เป็นการรักษาร่วม ตลอดจนการนวดเพื่อส่งเสริมสุขภาพ แม้แต่ Hippocrates ผู้เป็นบิดาแห่งการแพทย์แผนใหม่ยังเห็นความสำคัญและกล่าวไว้ว่าแพทย์ทุกคนควรมีความรู้เรื่องการนวดเป็นพื้นฐาน ปัจจุบันเป็นช่วงกระแสนิยมการนวดหวนกลับมา จึงคิดว่าแพทย์ทุกท่านคงจะสนใจโดยเฉพาะในประเด็นที่เป็นคำถามกันทั่วไป ทำไมกระแสนิยมจึงกลับมาหลังจากจางหายไป ประโยชน์หรือสรรพคุณของการนวดมีขีดจำกัดเพียงไร การนวดแผนไทยหรือที่เรียกนวดแผนโบราณมีกี่แบบ ตลอดจนข้อควรระวังในการนวด

ประวัติการนวดแผนไทย

ประวัติศาสตร์การนวดไทยนั้นมีมายาวนาน บันทึกที่เก่าแก่ที่สุดเกี่ยวกับการนวดพบในทวีปเอเชียนี่เอง คือที่ประเทศจีนเมื่อประมาณ 4,500 ปีมาแล้ว[1]

สำหรับการนวดแผนไทยนับเป็นภูมิปัญญาของชาวไทยที่สืบทอดกันมาช้านาน เชื่อว่าเริ่มต้นจากความสัมพันธ์สายใยภายในครอบครัวที่ช่วยเหลือกันเพื่อบรรเทาอาการปวดเมื่อฟกช้ำ ด้วยการสัมผัสจับต้อง หรือกดจุดบริเวณที่มีอาการ[2] เช่น สามีภรรยานวดให้กัน ลูกนวดให้บิดามารดา หลานนวดให้ปู่ย่าตายาย จนเกิดความชำนาญและช่วยเหลือเพื่อนบ้านต่อไป ในที่สุดก็เกิดเป็นอาชีพหมอนวดขึ้น

หลักฐานทางประวัติศาสตร์ของไทยที่พบเก่าแก่ที่สุดคือศิลาจารึกสมัยสุโขทัย ช่วงที่พ่อขุนรามคำแหงมหาราชครองราชย์ โดยขุดพบที่ป่ามะม่วง ต่อมาในสมัยกรุงศรีอยุธยา รัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช การแพทย์แผนไทยเจริญรุ่งเรืองมากโดยเฉพาะอย่างยิ่งการนวดแผนไทย มีการแบ่งกรมหมอนวดเป็นฝ่ายซ้าย-ขวา โดยปรากฏในทำเนียบศักดินาข้าราชการฝ่ายทหารและพลเรือนที่ตราขึ้นในปี พ.ศ. 1998 และจากจดหมายเหตุของราชฑูต ลา ลู แบร์ ประเทศฝรั่งเศส ครั้นมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงโปรดให้ปั้นรูปฤาษีดัดตนจนครบ 50 ท่า และจารึกวิชาการนวดไทยลงบนแผ่นหินอ่อน 60 ภาพ ประดับบนผนังศาลารายและบนเสาภายในวัดโพธิ์ กรมหมอนวดยังคงมีหลักฐานพบได้จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดให้หมอยาและหมอนวดถวายการรักษา และมีหมอนวดถวายงานทุกครั้งที่เสด็จประภาส บทบาทของหมอนวดได้หมดจากราชสำนักในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อการแพทย์แผนตะวันตกเข้ามาในสังคมไทย แต่หมอนวดชาวบ้านก็ยังคงมีอยู่ตราบถึงปัจจุบัน[3]

ประเภทของการนวดแผนไทย[2,3]

1. การนวดแบบเชลยศักดิ์

มีจุดกำเนิดมาจากการนวดเพื่อช่วยเหลือกันเองในครอบครัวของชาวบ้านทั่วไป ดังนั้นหมอนวดจึงใช้อวัยวะอื่นในการนวดนอกจากมือ ได้แก่ ศอก ท่อนแขน

*ภาควิชาเวชศาสตร์ฟื้นฟู, คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล, มหาวิทยาลัยมหิดล, กรุงเทพมหานคร 10700.

ส้นเท้า ส่วนท่าทางการนวดก็มีได้หลากหลายไม่เพียงแต่กด (compression)[4] จุดที่ปวดเมื่อยอย่างเดียว เช่น ยืดกล้ามเนื้อ (stretching) ดัดกระดูกสันหลัง (manipulation) เป็นต้น แต่ผู้ที่มารับบริการนวดที่มีประวัติโรคประจำตัวบางอย่างควรได้รับการตรวจร่างกายจากแพทย์ก่อนนวดเพื่อป้องกันภาวะแทรกซ้อนที่อาจเกิดอันตรายได้

2. การนวดแบบราชสำนัก

เป็นการนวดที่ใช้ในพระราชวัง ดังนั้นท่าต่าง ๆ จึงต้องสุภาพ และมักนวดโดยใช้นิ้วมือเท่านั้นเพื่อควบคุมน้ำหนักไม่ให้มากเกินไป และไม่ให้เป็นที่ล่วงเกินต่อพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ โดยมีข้อปฏิบัติในการนวดที่ค่อนข้างเคร่งครัด เช่น หมอนวดต้องเดินเข่าเข้าหาผู้รับบริการเมื่อเข้าใกล้ไม่น้อยกว่า 4 ศอกจนห่างจากผู้รับบริการ 1 ศอกจึงนั่งพับเพียบ มีองศามาตราส่วนของการนวดที่ไม่ประชิดตัวมาก และจะหน้ามองตรงไม่ก้มหายใจรดผู้รับบริการ แต่ไม่เงยหน้ามากจนเป็นการไม่เคารพ

ปัจจุบันการนวดแผนไทยแบบเชลยศักดิ์เป็นที่นิยมอย่างมาก เนื่องจากมีการถ่ายทอดอย่างต่อเนื่องกันตามชุมชน ในขณะที่แบบราชสำนักมักหวงวิชา มีการถ่ายทอดกันเฉพาะในครอบครัว นอกจากนี้ผู้รับบริการจะรู้สึกว่าการนวดแบบเชลยศักดิ์มีแรงมากระทำบนร่างกายได้มากกว่า และมีลีลาท่าทางมากกว่าการนวดแบบราชสำนัก อย่างไรก็ตามเอกลักษณ์ของการนวดไทยทั้ง 2 แบบก็ยังคงความเป็นไทย กล่าวคือความสุภาพ อ่อนโยน ก่อนนวดและหลังนวดหมอนวดจะต้องยกมือพนมเพื่อไหว้ครู และเพื่อขออภัยหากท่านวดบางท่าไม่เหมาะสม ผู้รับบริการสวมเสื้อผ้าสบาย ไม่มีการให้ถอดเสื้อผ้า และมารยาทของหมอนวดขณะที่ทำการนวดก็ต้องนวดด้วยความสำรวม

สรุปข้อแตกต่างระหว่างการนวดทั้ง 2 แบบ

ข้อแตกต่าง	ราชสำนัก	เชลยศักดิ์
1. กิริยามารยาท	เรียบร้อยมาก เดินเข่าเข้าหาผู้รับบริการ ไม่หายใจรดผู้รับบริการ หรือเงยหน้ามากจนเป็นที่ไม่เคารพ	เป็นกันเองกับผู้รับบริการมากกว่า บางคราวจึงอาจดูไม่สำรวมมากนัก
2. การเริ่มนวด	มักเริ่มนวดตั้งแต่หลังเท้าขึ้นไป	เริ่มนวดที่ฝ่าเท้า
3. อวัยวะที่ใช้นวด	เฉพาะมือ นิ้วหัวแม่มือ และปลายนิ้วอื่น ๆ	ใช้ได้ทั้งมือ ศอก ท่อนแขน เข่า เท้า ส้นเท้า
4. ท่าทางของแขน	ต้องเหยียดตรงเสมอ	ตรงหรืองอศอกก็ได้
5. การลงน้ำหนัก	ใช้การกดเท่านั้น	มีทั้งกด และนวดคลึง
6. ท่าของผู้รับบริการ	มีท่านั่ง นอนหงาย และนอนตะแคงเท่านั้น ไม่มีท่านอนคว่ำเลย	ตามแบบราชสำนัก แต่มีท่านอนคว่ำด้วย
7. การดัด	ไม่ใช้	มีการดัด ดึง ข้อต่อ หลังด้วย
8. ความรู้ทางกายวิภาค	มีความรู้อย่างดีพอควร	อาจไม่มีความรู้ดีพอ (แต่ปัจจุบันหลักสูตรที่สอนตามสถาบันต่างได้สอดแทรกเพิ่มเติม)

ประโยชน์ของการนวดแผนไทย

1. การนวดเพื่อสุขภาพ[3] หรือการนวดเพื่อผ่อนคลาย

ผู้ที่มารับบริการนวดแผนไทยนั้น ส่วนหนึ่งเป็นคนปกติที่ไม่มีโรคใด ๆ ชัดเจน เพียงแต่มีอาการเมื่อยล้าเป็นธรรมดาเนื่องจากเดินทางไกล ทำงานหนัก หรืออยู่ในอิริยาบถใดอิริยาบถหนึ่งนาน ๆ จึงมาขอรับบริการนวดเพื่อผ่อนคลายเท่านั้น หลังจากนวดแล้วผู้รับบริการจะรู้สึกสบาย ผ่อนคลาย แจ่มใสและกระฉับกระเฉงขึ้น[5] ซึ่งเกิดจากผลของการนวด[6] คือ

- ผลจากรีเฟล็ก (reflex effects)[7,8]

เป็นการกระตุ้นที่ peripheral receptor เกิดปฏิกิริยาโดยตรงของบริเวณที่ถูกนวด ทำให้กล้ามเนื้อคลายตัว และยังส่งกระแสประสาทไปยังประสาทไขสันหลัง และสมอง ทำให้รู้สึกผ่อนคลายและสบาย มีผลทำให้ลดความตึงเครียดของจิตใจด้วย นอกจากนี้การนวดอาจกระตุ้นให้มีการหลั่ง endorphins[9] ช่วยให้ผู้รับบริการรู้สึกสบายได้อีกทางหนึ่ง

- ผลทางกลศาสตร์ (mechanical effects)[7,8]

การนวดทำให้มีการเคลื่อนไหวของใยกล้ามเนื้อ ช่วยยืดเนื้อเยื่อที่ยึดติดกันอยู่ ทำให้คลายจุดปวดเมื่อยได้เป็นอย่างดี และยังช่วยให้การไหลเวียนของโลหิตและน้ำเหลืองดีขึ้น

2. การนวดเพื่อการรักษา[3] และฟื้นฟูสมรรถภาพ

คณะอนุกรรมการกำหนดมาตรฐานฝีมือแรงงานและกำหนดหลักเกณฑ์เกี่ยวกับการทดสอบมาตรฐานฝีมือแรงงาน สาขาการแพทย์แผนไทย ประเภทนวดไทย[10] ได้กำหนดมาตรฐานฝีมือแรงงานแห่งชาติ สาขาการแพทย์แผนไทย ประเภทนวดไทยไว้ 3 ระดับ ได้แก่

ระดับ 1 สามารถนวดผ่อนคลาย และรู้ข้อควรระวังและข้อห้ามในการนวด

ระดับ 2 สามารถนวดผ่อนคลาย นวดเท้าเพื่อสุขภาพ และรักษาโรคทั่วไปได้อย่างน้อย 10 โรค และรู้ข้อควรระวังและข้อห้ามในการนวด ซึ่งโรคทั่วไป 10 โรค ก็คืออาการปวดศีรษะและปวดระบบกล้ามเนื้อกระดูกตามส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย

ระดับ 3 สามารถนวดรักษาโรค และสามารถวินิจฉัยโรคตามทฤษฎีการแพทย์แผนไทย รู้ข้อควรระวังและข้อห้ามในการนวด โดยแบ่งความรุนแรงและความสามารถในการรักษาออกเป็น 3 กลุ่มโรคคือ

ก. กลุ่มที่รักษาแล้วหายขาด คือกลุ่มโรคที่การนวดไทยสามารถรักษาให้หายขาดได้ ส่วนใหญ่ได้แก่ โรคทางระบบกล้ามเนื้อกระดูก และโรคทางระบบประสาท เช่น หัวไหล่ติด, myofascial pain syndrome, medial or lateral epicondylitis, ข้อเท้าแพลง, carpal tunnel syndrome, การบาดเจ็บบางส่วนของเส้นประสาท เป็นต้น

ข. กลุ่มที่รักษาเพื่อบรรเทาอาการ คือกลุ่มโรคที่ไม่สามารถรักษาให้หายขาดได้ แต่สามารถฟื้นฟูสมรรถภาพ หรือทำให้อาการทุเลาลงได้ ทำให้ผู้ป่วยมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น เช่น ปวดเข่า ปวดข้อต่าง ๆ เรื้อรัง กระดูกงอกส้นเท้า สมรรถภาพทางเพศชายหย่อน เป็นต้น

ค. กลุ่มที่นวดเพื่อป้องกันหรือแก้ไขโรคแทรกซ้อน คือโรคที่ค่อนข้างรุนแรง อาการมากโอกาสดีขึ้นมีน้อย แต่มักจะเกิดโรคแทรกซ้อนอื่นตามมาอีก กลุ่มโรคนี้ได้แก่ Parkinson's disease, Hemiparesis / Hemiplegia, Cerebral palsy การนวดทำให้อาการเกร็งลดลง และการดัดดึงช่วยป้องกันข้อติด

ข้อห้าม / ข้อควรระวัง[11-14]

ข้อห้ามต่าง ๆ ผู้นวดต้องทราบอย่างขึ้นใจเพื่อป้องกันไม่ให้เกิดอันตราย หรือผลแทรกซ้อนอันไม่พึงปรารถนาซึ่งส่วนใหญ่แล้วเรามักห้ามนวดเฉพาะบริเวณ

ที่จะเกิดอันตรายเท่านั้น[1] แพทย์เองควรเข้ามามีบทบาทอย่างมากในการคัดเลือกผู้ที่จะเข้ารับบริการนวด เพื่อดูทั้งข้อบ่งชี้ และข้อห้าม

1. การบาดเจ็บหรือเลือดออกที่เพิ่งเป็นใหม่ ๆ ซึ่งจะทำให้มีเลือดออกซ้ำในบริเวณนั้นได้

2. บริเวณที่มีความผิดปกติของระบบหลอดเลือด เช่น varicosis, thrombosis, ulceration, หรือ arterosclerotic plaque ซึ่งสามารถทำให้มี thrombi ไปยังบริเวณอื่นอันอาจจะก่อให้เกิด pulmonary, cerebral, หรือ peripheral embolic infarcts ได้

3. ผู้ป่วยที่มีความผิดปกติในการแข็งตัวของเลือด ซึ่งรวมถึงการได้รับยา anticoagulant ด้วย การนวดที่รุนแรงอาจทำให้เกิด echymosis หรือ hematoma ได้

4. บริเวณที่มีรอยโรคบนผิวหนังที่ยังไม่หายสนิทดี จะทำให้แผลแยกได้ และอาจมีการติดต่อของเชื้อโรคผ่านทางน้ำเลืองมาถึงตัวผู้นวดได้อีกด้วย

5. บริเวณที่มีการติดเชื้อ เพราะอาจจะทำให้มีการแพร่กระจายของเชื้อโรค

6. บริเวณที่มีการอักเสบ ซึ่งการนวดจะทำให้มีการอักเสบมากยิ่งขึ้น ทางแพทย์แผนไทยจะทดสอบโดยเอาปูนแดงทา หากบริเวณใดที่ไม่แห้งมีลักษณะเป็นเงาเยิ้ม แสดงว่าบริเวณนั้นมีการอักเสบ[3]

7. กระดูกหักที่ยังติดไม่ดี การนวดแรงเกินไปอาจเป็นเหตุให้มีการหักซ้ำได้

8. บริเวณที่เป็นมะเร็ง เนื่องจากเซลล์มะเร็งอาจจะกระจายไปยังอวัยวะอื่นได้

9. บริเวณที่เปลี่ยนข้อต่อ ควรทำด้วยความระมัดระวัง และผู้นวดต้องรู้การเคลื่อนไหวในองศาที่จะทำได้เป็นอย่างดี

10. ผู้ป่วยที่ไม่ให้ความร่วมมือในการนวด

11. มีไข้มากกว่าหรือเท่ากับ 38.5° ในขณะที่จะนวด[3]

การนวดแผนไทยนั้นมีประโยชน์อย่างมากมายดังกล่าวมาแล้วทั้งการผ่อนคลายร่างกาย จิตใจ และรักษาโรค ดังนั้นแพทย์แผนปัจจุบันเองควรหันมาให้ความสนใจและมีบทบาทมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการคัดกรองผู้ป่วยก่อนนวด ที่สำคัญยังเป็นการอนุรักษ์มรดกความเป็นไทย ซึ่งมีประวัติมายาวนานและมีลักษณะเด่นเฉพาะตัว สอดคล้องกับสภาวะเศรษฐกิจของประเทศในขณะนี้ และกระแสความนิยมของการหันกลับมาใช้ธรรมชาติบำบัดที่เพิ่มขึ้นอยู่ทั่วโลก ขณะนี้รัฐบาลได้ตอบรับกระแสความต้องการดังกล่าวโดยจัดตั้งกรมพัฒนาการแพทย์แผนไทย และการแพทย์ทางเลือกขึ้น ซึ่งจะทำให้เป็นเพชรน้ำเอกเม็ดใหม่ของกระทรวงสาธารณสุข[15] ภาควิชาเวชศาสตร์ฟื้นฟู คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล ได้เปิดให้บริการนวดแผนไทยทั้งในและนอกเวลามาตั้งแต่เดือนสิงหาคม 2545 โดยผู้รับบริการจะได้รับการตรวจจากแพทย์เวชศาสตร์ฟื้นฟูก่อนนวดทุกคน โดยคำนึงถึงข้อบ่งชี้ ข้อห้ามหรือข้อควรระวังจากการนวด เพื่อให้เกิดผลประโยชน์และมีความปลอดภัยเป็นแบบอย่างของการรักษาเสริม (integral medicine)

เอกสารอ้างอิง

1. Cassar MP. Handbook of massage therapy : A complete guide for the student and professional massage therapist. Great Britain : Butterworth-Heinemann, 2000: 1-51.
2. เพ็ญนภา ทรัพย์เจริญ. ชุดนิทรรศการ การแพทย์แผนไทย. พิมพ์ครั้งที่ 1. นนทบุรี : โครงการพัฒนาตำราสถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์ กระทรวงสาธารณสุข, 2542: 8-11.
3. เพ็ญนภา ทรัพย์เจริญ, บุญเรือง นิยมพร. คู่มืออบรมการนวดไทย. พิมพ์ครั้งที่ 4. นนทบุรี : โครงการพัฒนาตำราสถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์ กระทรวงสาธารณสุข, 2544: 169-271.

4. ประไพ พัวพันธ์. การนวด การดึง การดัด (massage, traction, manipulation). ใน : เสก อักษรานุเคราะห์, บรรณาธิการ. ตำราเวชศาสตร์ฟื้นฟู. กรุงเทพฯ : สมาคมเวชศาสตร์ฟื้นฟูแห่งประเทศไทย, 2525: 189-95.
5. Smith MC, Stallings MA, Mariner S, Burrall M. Benefits of massage therapy for hospitalized patients : A descriptive and qualitative evaluation. Alternative therapies in health and medicine. 1999; 5: 64-71.
6. ประดิษฐ์ ประทีปะวณิช. Myofascial pain syndrome : A common problem in clinical practice. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2542: 109-20.
7. Kapp ME. Massage. In : Kottke FJ, Stillwell GK, Lehmann JF, eds. Krusen's handbook of physical medicine and rehabilitation. 3rd ed. Philadelphia : W.B. Saunders Company, 1982: 386-88.
8. Licht S. Massage, manipulation, and traction. Connecticut : Elizabeth Licht, 1960.
9. Wook EC, Becker PD. Beard's massage. 3rd ed. Philadelphia: W.B. Saunders Company, 1981.
10. คณะอนุกรรมการกำหนดมาตรฐานฝีมือแรงงานและกำหนดหลักเกณฑ์เกี่ยวกับการทดสอบมาตรฐานฝีมือแรงงานสาขาการแพทย์แผนไทย ประเภทนวดไทย. มาตรฐานฝีมือแรงงานแห่งชาติ สาขาการแพทย์แผนไทย ประเภทนวดไทย. กรุงเทพ : กรมพัฒนาฝีมือแรงงาน กระทรวงแรงงาน, 2545.
11. Gerwin RG. The sysllabus workshop on myofascial pain syndrome assessment and management. The royal college of Thai physiatrist in conjunction with Thai pain society (IASP Thai Chapter), 2000: 12.
12. Atchison JW, Stoll ST, Gilliar WG. Manipulation, traction, and massage. In : Braddom RL, eds. Physical medicine and rehabilitation. Philadelphia : W.B. Saunders, 1996 : 442-46.
13. Knapp ME. Massage. In : Kottke FJ, Lehmann JF, eds. Krusen's handbook of physical medicine and rehabilitation. Philadelphia : W.B. Saunders, 1990: 433-45.
14. Rechtien JJ, Andary M, Holmes TG, Wieting M. Manipulation, massage, and traction. In : Delisa JA, eds. Rehabilitation medicine : Principles and practice. Philadelphia : Lippincott-Raven Publishers, 1998: 535-41.
15. ข่าวสารการแพทย์. สรรพสาร วงการแพทย์ 2545; 4: 6.

Quiz for Thai Traditional Massage

1. นวดแผนไทยแบ่งเป็น 2 ประเภท ได้แก่
   ก. นวดน้ำมัน และ นวดพื้นบ้าน
   ข. นวดราชสำนัก และ นวดเชลยศักดิ์
   ค. นวดตัว และ นวดเท้า
   ง. นวดผ่อนคลาย และ นวดรักษา
   จ. นวดกดจุด และ นวดดัดตัว

2. ผู้ป่วย myofascial pain syndrome บริเวณ gluteal หากท่านต้องการให้ผู้ป่วยได้รับ stretching exercise ด้วย ท่านจะเลือกการนวดแบบใด
   ก. นวดกดจุด
   ข. นวดราชสำนัก
   ค. นวดเชลยศักดิ์
   ง. นวดน้ำมัน
   จ. นวดอายุรเวท

3. ผู้ป่วยหลังคลอดผ่าตัดทางหน้าท้อง 2 สัปดาห์ มาหาด้วย low back pain ตรวจร่างกายพบ trigger point บริเวณ lumbar paraspinal muscles ท่านคิดว่าการนวดแบบใดเหมาะสมที่สุด
   ก. นวดราชสำนัก
   ข. นวดพื้นบ้าน
   ค. นวดเชลยศักดิ์
   ง. นวดเท้า
   จ. นวดน้ำมัน

4. ข้อใดเป็นผลจากการนวด
   ก. ลดไข้
   ข. เพิ่มความแข็งแรงของกล้ามเนื้อ
   ค. เพิ่มอาการบวม
   ง. ช่วยให้ออกกำลังกายได้ทนทานขึ้น
   จ. ทำให้จิตใจผ่อนคลาย

5. กรณีใดที่ไม่ควรนวดเลย
   ก. นวดบริเวณเข่าให้ผู้ป่วย gouty arthritis ที่เข่า
   ข. นวดเชลยศักดิ์ให้ผู้ป่วย deep vein thrombosis
   ค. นวดราชสำนักให้ผู้ป่วย lumbar spondylolisthesis
   ง. นวดบริเวณหลังในผู้ป่วย CA thyroid
   จ. นวดบ่า 2 ข้างในผู้ป่วยหลังผ่าตัดเปลี่ยนข้อสะโพกขวา

ดูคำตอบและคำเฉลยได้ที่หน้า 689